

**O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA KOMISSIV NUTQIY
AKTLARNING
KORPUS-PRAGMATIK TAHLILI**

Osiyo xalqaro universiteti o'qituvchisi

Umida Yaxyoyeva Ibrohim qizi

umidayahyoyeva12@gmail.com.

+998978604810

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek xalq maqollarining komissiv nutqiy aktlarni ifodalash imkoniyatlari korpus lingvistikasi va pragmalingvistika integratsiyasi asosida tahlil qilinadi. Badiiy matnlarda qo'llangan paremiyalarning nutqiy akt sifatidagi xususiyatlarini aniqlashda kontekst, so'zlovchi intensiyasi, illokutiv kuch, adresatga yo'naltirilganlik hamda perlokutiv ta'sir asosiy pragmatik mezon sifatida olinadi. Xususan, Abdulla Qahhor asarlarida uchraydigan "Tovuqning tushiga don kiradi" maqolining rad etish mazmunini kuchaytiruvchi komissiv kontekstdagi vazifasi korpus-pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Shuningdek, tahdid va qat'iy rad etish mazmunini ifodalovchi paremiologik birliklarning oddiy leksik vositalarga nisbatan yuqori pragmatik ta'sirga ega bo'lishi yoritiladi. Tadqiqotda paremiyalarni nutqiy akt turi, subakt, kontekst, intensiya, illokutiv kuch va perlokutiv ta'sir parametrlarida annotatsiyalash modeli taklif etiladi.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, pragmalingvistika, korpus pragmatikasi, paremiya, maqol, nutqiy akt, komissiv, rad etish, tahdid, illokutiv kuch, perlokutiv ta'sir, kontekst.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat struktur-semantik jihatdan emas, balki real kommunikativ vaziyatdagi vazifasi asosida o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu jihatdan pragmalingvistika hamda korpus lingvistikasining integratsiyasi til hodisalarini miqdoriy va sifat

jihatdan birgalikda tadqiq etish imkoniyatini yaratadi. Korpus lingvistikasi katta hajmdagi matnlardan muayyan til birliklarini aniqlash, ularning chastotasi, distributsiyasi, kollokatsiyasi va kontekstual xususiyatlarini belgilashga imkon bersa, pragmatolingvistika ushbu birliklarning muayyan kommunikativ vaziyatda qanday maqsadni amalga oshirayotganini aniqlaydi.

Bu ikki yo'nalish kesishgan nuqtada korpus pragmatikasi shakllanadi. Korpus pragmatikasi nutqiy aktlar, implikatura, presuppozitsiya, diskurs markerlari, xushmuomalalik strategiyalari va boshqa pragmatik hodisalarning katta hajmdagi tabiiy matnlarda qanday namoyon bo'lishini empirik material asosida o'rganishga imkon beradi. O'zbek xalq maqollarini korpus-pragmatik jihatdan tadqiq qilish ayniqsa muhim, chunki paremiya alohida olinganida umumlashgan xalq tajribasi yoki hukmini ifodalasa, muayyan badiiy kontekstga kiritilganda maslahat, ogohlantirish, tahdid, rad etish, tasdiqlash, tanbeh, kinoya kabi turli nutqiy aktlarni amalga oshirish vositasiga aylanishi mumkin. Shuning uchun maqolning nutqiy akt xususiyatini aniqlashda uning lug'aviy ma'nosidan tashqari, nutq vaziyati, so'zlovchi maqsadi, adresat bilan munosabat va keyingi kommunikativ natija ham hisobga olinishi lozim.

Asosiy qism. Korpus lingvistikasining muhim afzalligi til hodisasini tadqiqotchining alohida tanlangan misollari asosidagina emas, balki muayyan mezonlar asosida shakllantirilgan matnlar majmuasida o'rganish imkoniyatidir. Pragmatik tadqiqotlarda esa kontekst hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu sababli nutqiy aktlarni korpus asosida o'rganishda maqolning o'zi bilan cheklanib qolmasdan, uning oldingi va keyingi nutqiy qurshovi ham tahlil qilinishi zarur.

Maqollar korpusini pragmatik annotatsiyalashda quyidagi parametrlar muhim hisoblanadi: paremiya → kontekst → so'zlovchi → adresat → kommunikativ vaziyat → intensiya → nutqiy akt turi → illokutiv funksiya → illokutiv kuch → perlokutiv ta'sir.

Masalan, “Tovuqning tushiga don kiradi” maqolini faqat paremiologik birlik sifatida qayd etish uning pragmatik imkoniyatlarini to‘liq ochib bermaydi. Ushbu birlikning qaysi personaj tomonidan, kimga, qanday vaziyatda va qanday kommunikativ maqsadda aytilganini belgilash zarur. Ana shundagina uning real nutqiy akt funksiyasi aniqlanadi. Nutqiy aktlar nazariyasida komissivlar so‘zlovchining kelajakdagi harakatga nisbatan muayyan majburiyat yoki pozitsiyani zimmasiga olishi bilan bog‘liq nutqiy harakatlarda tavsiflanadi. Va’da, qasam, kafolat va tahdid singari aktlar komissivlarning tipik ko‘rinishlaridir. Biroq badiiy kommunikatsiyada komissiv mazmun har doim ham performativ fe’l yoki bevosita grammatik shakl bilan ifodalanmaydi. Maqol va frazeologik birliklar ham kontekstda so‘zlovchining kelajakdagi xatti-harakatiga doir qat’iy pozitsiyasini kuchaytirishi mumkin. Komissiv nutqiy aktlar maqollar orqali ifodalanganda oddiy so‘z yoki birikmalar orqali ifodalangan holatga nisbatan o‘ta ta’sirchan va kuchli ko‘rinishda namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, **“O‘ynashmagin arbob bilan, arbob urar har bob bilan”¹, “Osmon qo‘lingda bo‘lsa, tashlab yubor”²** kabi birliklar muayyan kontekstda tahdid yoki qat’iy ogohlantirish mazmunini kuchaytiradi. **“Tovuqning tushiga don kiradi”³** kabi birlik esa suhbatdoshning talabini amalga oshmaydigan istak sifatida baholash orqali rad etishning keskinligini oshiradi. Bunda komissivlik faqat maqolning lug‘aviy mazmunida emas, balki so‘zlovchining kommunikativ maqsadi va kontekst orqali yuzaga keladi. Paremiya individual so‘zlovchi pozitsiyasini xalq tajribasi va umumlashgan hukm shaklida taqdim etishi sababli uning illokutiv ta’siri kuchayadi.

¹ Qahhor A. Anor: qissa va hikoyalar. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 200 b.

² Qaxxor A. Asarlar. 5 jildlik. 4-jild. O‘griq tiqlar. – T.: Adabiёт va san’at nashriёti, 1988. – 300 b.

³ Qaxxor A. 5 jildlik. 1-jild. Q‘shchinor chiroqlari. – T.: Faфur fuлом nomiдаги Adabiёт va san’at nashriёti, 1987. – 330 b.

Abdulla Qahhor asaridagi quyidagi dialog mazkur holatni yaqqol ko'rsatadi:

- Sharofat oraga boshqa gap sig'masligini ko'rib:*
- *Bolamni olib ketgani keldim, – dedi va yig'lamsiradi.*
 - *Siz ona bo'lsangiz men otaman. Nasibali sizga endi qanchalik aziz bo'lib qolganini bilmayman, lekin menga aziz, juda aziz. – Shundoq bo'lsa ham bering.*
 - **Tovuqning tushiga don kiradi.** *Bermayman, ovora bo'lmang [162, 137].*
 - *Shundoq bo'lsa ham bering.*
 - *Tovuqning tushiga don kiradi. Bermayman, ovora bo'lmang⁴*

Ushbu dialogda Sharofatning kommunikativ maqsadi bolasini qaytarib olishdan iborat. Sidiqjon esa bu talabni qabul qilmaydi. Uning javobidagi “Tovuqning tushiga don kiradi” paremiologik birligi keyingi “Bermayman, ovora bo'lmang” jumalari bilan yagona pragmatik kompleksni hosil qiladi. Maqol suhbatdoshning istagini amalga oshmaydigan orzu sifatida baholaydi, “Bermayman” rad etishni eksplitsitlashtiradi, “Ovora bo'lmang” esa keyingi urinishni to'xtatishga qaratilgan direktiv vazifani bajaradi.

Mazkur fragmentda paremiologik rad etish → bevosita rad etish → kommunikativ yakunlash ko'rinishidagi uch bosqichli pragmatik struktura kuzatiladi. Natijada bitta dialogik replikada bir necha pragmatik vosita o'zaro birikib, rad etishning illokutiv va perlokutiv kuchini oshiradi.

Rad etish jarayoni nutqda turli intensivlik darajasida yuzaga chiqadi. “Yo'q”, “bo'lmaydi” kabi birliklar kontekstga qarab neytral yoki nisbatan kuchsiz rad etishni ifodalashi mumkin. “Aslo yo'q”, “hech qachon” kabi birliklar esa kuchli rad etishga urg'u beradi. Shu bilan birga, “Tuya hammomni orzu qilibdi”, “Tushingni suvga ayt”, “Chuchvarani xom sanabsan”, “Tovuqning tushiga don kiradi” singari frazeologik va paremiologik birliklar

obrazli, bilvosita va yuqori pragmatik kuchga ega rad etishni yuzaga chiqaradi.. Bunda teg faqat alohida leksik birlikka emas, butun kontekstga tayangan holda qo'yilishi kerak. Chunki aynan bir paremiya turli nutq vaziyatlarida boshqa illokutiv funksiyani bajarishi ehtimoli mavjud. Pragmatik intensifikatsiyani shartli ravishda quyidagicha ko'rsatish mumkin: "Bermayman" – bevosita rad etish; "Hech qachon bermayman" – leksik intensifikator yordamida kuchaytirilgan rad etish; "Tovuqning tushiga don kiradi. Bermayman" – paremiologik-pragmatik intensifikatsiya orqali kuchaytirilgan rad etish. Uchinchi holatda adresatning talabi nafaqat rad qilinadi, balki uning amalga oshishi imkonsiz ekanligi obrazli tarzda ta'kidlanadi.

O'zbek xalq maqollarining pragmatik korpusini yaratishda har bir paremiologik qo'llanish uchun metama'lumotlar tizimini shakllantirish maqsadga muvofiq. "Tovuqning tushiga don kiradi" misoli quyidagicha annotatsiyalanishi mumkin:

Korpus parametri	Qiymati
Paremiya	Tovuqning tushiga don kiradi
Manba	Abdulla Qahhor asari
Nutq shakli	Dialog
So'zlovchi	Sidiqjon
Adresat	Sharofat
Nutqiy vaziyat	Bolani qaytarib olish talabi
Pragmatik funksiya	Qat'iy rad etish
Ifodalanish usuli	Bilvosita, paremiologik
Intensivlik	Kuchli
Qo'shimcha marker	"Bermayman"
Perlokutiv maqsad	Adresatni talabidan qaytarish
Pragmatik teg	COMMISSIVE / REFUSAL / STRONG

Bunday annotatsiya katta hajmdagi materialni statistik va distributiv tahlil qilish imkonini beradi. Natijada qaysi maqollar ko'proq komissiv yoki boshqa nutqiy akt vazifasida qo'llanishi, qaysi subaktlar ustunligi, qanday kontekstlarda rad etish kuchayishi va qaysi leksik birliklar maqol bilan birga kelishi kabi ko'rsatkichlarni aniqlash mumkin.

Paremiologik birliklarning pragmatik funksiyasini aniqlashda konkordans tahlili alohida ahamiyatga ega. Masalan, "Tovuqning tushiga don kiradi" birligi korpusdan qidirilganda uning chap va o'ng kontekstida kelgan birliklar tekshiriladi. Agar turli matnlarda mazkur paremiya atrofida "bermayman", "bo'lmaydi", "ovora bo'lma", "yo'q", "aslo", "qo'ymayman", "qilmayman" kabi birliklar takroran uchrasa, bu paremiya bilan rad etish semantik-pragmatik maydoni o'rtasidagi munosabatni empirik dalillar bilan ko'rsatishga yordam beradi.

Shu tariqa pragmatik tahlil tadqiqotchining intuitiv interpretatsiyasi bilangina cheklanmaydi. Korpusdagi takrorlanuvchi kontekstual modellar interpretatsiyani miqdoriy dalillar bilan mustahkamlaydi. Tadqiqot jarayoni korpusdan paremiyani aniqlash → konkordanslarni ajratish → kontekstlarni tahlil qilish → nutqiy akti belgilash → subakti aniqlash → illokutiv kuchni baholash → pragmatik teg bilan annotatsiyalash → chastotaviy va distributiv tahlil ketma-ketligida olib borilishi mumkin.

Maqollar orqali ifodalangan nutqiy aktlarning ta'sirchanligi ularning obrazlilik, umumlashganlik va madaniy xotiraga tayanish xususiyatlari bilan bog'liq. Oddiy "yo'q" javobi so'zlovchining kommunikativ pozitsiyasini minimal shaklda bildiradi. Maqol esa mazkur pozitsiyani obraz, xalqona tajriba, baholash va implitsit mazmun orqali yetkazadi. Shu sababli paremiya pragmatik intensifikator sifatida nutqiy aktning kuchini oshirishi mumkin.

Biroq paremiologik birlikka mutlaq va o'zgarmas pragmatik funksiya yuklash metodologik jihatdan to'g'ri emas. Aynan bir maqol boshqa kommunikativ vaziyatda boshqa illokutiv vazifani bajarishi mumkin. Korpus

pragmatikasining afzalligi ham shunda: u maqolning funksiyasini izolatsiyalangan shaklda emas, real kontekstlar yig'indisi asosida aniqlashga imkon beradi.

Xulosa. Korpus lingvistikasi va pragmalingvistika integratsiyasi o'zbek xalq maqollarini faqat semantik yoki stilistik birlik sifatida emas, balki real kommunikativ vaziyatda muayyan nutqiy harakatni amalga oshiruvchi pragmatik vosita sifatida o'rganish imkoniyatini yaratadi.

Maqollarning nutqiy akt xususiyati ko'p hollarda ularning lug'aviy mazmunidan tashqari kontekst, so'zlovchi intensiyasi va adresat bilan munosabat orqali shakllanadi. Shu sababli paremiologik birliklarni korpusda kontekstdan ajratmagan holda annotatsiyalash muhimdir.

“Tovuqning tushiga don kiradi” paremiyasining Abdulla Qahhor asaridagi qo'llanishida paremiologik, eksplitsit va direktiv komponentlarning birlashuvi rad etishning illokutiv hamda perlokutiv kuchini oshiradi. Mazkur holat maqolning pragmatik intensifikator sifatidagi imkoniyatini ko'rsatadi.

Paremiyalarni nutqiy akt turi – subakt – kontekst – intensiya – illokutiv kuch – perlokutiv ta'sir parametrlarida annotatsiyalash o'zbek tilining pragmatik korpusini yaratish uchun istiqbolli metodologik asos bo'la oladi. Bunday korpus paremiyalarning reprezentativ, ekspressiv, direktiv va komissiv funksiyalarini miqdoriy hamda sifat jihatdan qiyosiy tadqiq qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Searle J. R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. 1976.

4. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts. New York: Academic Press, 1975.
5. Norrick N. R. How Proverbs Mean: Semantic Studies in English Proverbs. Berlin: Mouton, 1985.
6. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
7. Aijmer K., Rühlemann C. (eds.). Corpus Pragmatics: A Handbook. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
8. Qahhor A. Asarlar. Besh jildlik. Toshkent, 1987.